

Історія

УДК 94(477)"1941/1945":331.522.4-055.2]:[930.253:82-6]

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20305334>.

**Голоси примусової праці: епістолярна та мемуарна спадщина
остарбайтерок**

Ващенко Сергій Сергійович,

аспірант кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій
факультету історії та міжнародних відносин

Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, Україна

<https://orcid.org/0009-0003-8934-4968>

Прийнято: 04.05.2026 | Опубліковано: 20.05.2026

Анотація: Стаття присвячена комплексному дослідженню епістолярної та мемуарної спадщини українських жінок-остарбайтерок як унікального джерела для реконструкції їхнього повсякденного життя та стратегій опору нацистській дегуманізації. **Метою роботи** є аналіз специфіки жіночого досвіду примусової праці в Третьому Райху крізь призму «его-документів», виявлення механізмів психологічної адаптації та засобів подолання інформаційної блокади. **Методологічну основу** дослідження складає антропоцентричний підхід, що поєднує інструментарій історичної антропології, джерелознавства та гендерних студій. Застосовано методи лінгво-історичного аналізу, герменевтики та компаративістики. **Джерельну базу складають:** 1) архівні матеріали (фонди Державного архіву Запорізької області, зокрема епістолярні колекції та фільтраційні справи), 2) опубліковані збірники усних свідчень та листів («Невигадане», «Прошу вас

мене не забувати», «То була неволя...»), 3) его-документи (мемуари та щоденники колишніх невольниць). **Наукова новизна** полягає у системному дослідженні феномену «езопової мови» в листах остарбайтерок як інструменту збереження суб'єктності; вперше на основі регіональних матеріалів Запорізької області деталізовано гендерний аспект табірнього побуту та трагедію материнства в неволі. **Висновки.** Доведено, що епістолярна спадщина є ключовим ресурсом для деконструкції радянських ідеологічних міфів про «зрадників». Визначено специфічні риси жіночого досвіду: примусові санітарно-гігієнічні процедури, експлуатація у приватному секторі (у бауерів) та соціальна вразливість. Авторську увагу зосереджено на лінгвістичних стратегіях (метафорика, іронія), що дозволяли бранкам транслювати правду про голод і знущання в умовах жорсткої цензури. Окремо висвітлено процес повоєнної стигматизації репатріанток («друге коло пекла»), що призвів до тривалої соціальної ізоляції та самоцензури пам'яті. Отримані результати можуть бути використані у меморіальних практиках, розробці освітніх програм та подальших студіях з історії повсякдення Другої світової війни.

Ключові слова: остарбайтери, примусова праця, епістолярна спадщина, «езопова мова», гендерна історія, нацистська цензура, репатріація, стигматизація.

Voices of Forced Labor: Epistolary and Memoir Heritage of Female Ostarbeiters

Serhii Vashchenko,

PhD student at the Department of Source Studies and
Social Communications Faculty of History and International
Relations Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine,
<https://orcid.org/0009-0003-8934-4968>

Abstract: *The article is devoted to a comprehensive study of the epistolary and memoir heritage of Ukrainian female Ostarbeiters as a unique source for reconstructing their daily lives and strategies of resistance against Nazi dehumanization. **The purpose of the article** is to analyze the specifics of the female experience of forced labor in the Third Reich through the prism of "ego-documents," identifying mechanisms of psychological adaptation and means of overcoming the information blockade. **The methodological basis of the research** is an anthropocentric approach that combines the tools of historical anthropology, source studies, and gender studies. Methods of linguistic-historical analysis, hermeneutics, and comparative studies were applied. **The source base includes:** 1) archival materials (funds of the State Archives of Zaporizhzhia Region, in particular epistolary collections and filtration files); 2) published collections of oral testimonies and letters (Uninvented, Please Do Not Forget Me, That Was Captivity...); 3) ego-documents (memoirs and diaries of former forced laborers). **The scientific novelty** lies in the systematic study of the "Aesopian language" phenomenon in the letters of female Ostarbeiters as a tool for preserving agency; for the first time, based on regional materials from the Zaporizhzhia region, the gender aspect of camp life and the tragedy of motherhood in captivity are detailed. **Conclusions.** It is proven that epistolary heritage is a key resource for deconstructing Soviet ideological myths about "traitors". Specific features of the female experience are identified: forced sanitary and hygienic procedures, exploitation in the private sector (working for Bauers), and social vulnerability. The author's attention is focused on linguistic strategies (metaphor, irony) that allowed captives to convey the truth about hunger and abuse under conditions of strict censorship. The process of post-war stigmatization of repatriates ("the second circle of hell"), which led to prolonged social isolation and self-censorship of memory, is highlighted separately. The results obtained can be used in memorial practices, the*

development of educational programs, and further studies on the history of daily life during World War II.

Keywords: *Ostarbeiters, forced labor, epistolary heritage, Aesopian language, gender history, Nazi censorship, repatriation, stigmatization.*

Постановка проблеми. В дослідженнях теми Другої світової війни, акценти науковців зосереджуються на джерелах по типу штабних карт та мемуарах полководців, проте справжнє обличчя цієї катастрофи приховане не у векторних стрілках, а в особистих трагедіях людей, які сприймали спільне лихо крізь призму власних емоцій та страхів. Однією з найменш висвітлених і водночас найбільш болючих сторінок пам'яті українського народу є досвід оstarбайтерів — мільйонів примусових робітників, перетворених тоталітарною машиною Третього Райху на живий ресурс для німецької економіки. У цих нелюдських випробуваннях особливого звучання набувають долі жінок та юних дівчат, чий голоси й досі пробиваються до нас крізь десятиліття у пожовклих рядках листів, що збереглися в архівах та родинних колекціях. Саме крізь призму цих епістолярних свідчень постає нагальна потреба наукового переосмислення примусової праці не просто як економічної категорії, а як системного інструменту дегуманізації та нівелювання особистісної ідентичності. Актуальність такого підходу зумовлена необхідністю відновлення історичної справедливості щодо українських жінок, чий досвід десятиліттями замовчувався або викривлявся радянською ідеологією, яка таврувала репатріантів як «підозрілих елементів». Зв'язок цієї теми з фундаментальними науковими завданнями полягає у формуванні цілісної візії війни через антропоцентричну оптику, де за сухими цифрами статистики постає жива людина з її унікальними стратегіями виживання. Практичне значення дослідження полягає у залученні епістолярної спадщини як ключового джерела для реконструкції повсякдення в неволі, що є критично

важливим для сучасної музейної, освітньої та меморіальної практики в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Траєкторія наукового інтересу до долі оstarбайтерів пройшла складну еволюцію – від вимушеного забуття до глибокої концептуалізації. Одним із поштовхів до дослідження життя та побуту оstarбайтерів вже за часів незалежності України стала мотивація отримання матеріальної компенсації. Сучасні українські студії базуються на солідному доробку авторів, які змогли органічно вплести «его-документи» (особисті листи, щоденникові записи, мемуари) у широкий інтелектуальний контекст. Засадничу роль у цьому процесі відіграють розвідки Тетяни Пастушенко [1]. Її ретельний історико-соціологічний аналіз примусової праці на прикладі Київщини дозволяє детально реконструювати механіку окупаційного режиму: від методів вербування до тернистого шляху репатріації та подальшої трансформації сприйняття колишніх бранців у повоєнному соціумі.

Нові обрії для розуміння суб'єктивного виміру війни відкрила Гелінада Грінченко. Завдяки її методичним напрацюванням та збірникам усних свідчень, як-от «Невигадане» [2] та «Прошу вас мене не забувати» [3] усна історія стала потужним інструментом деконструкції офіційних наративів. Роботи дослідниці фокусують увагу на тому, як вибудовується колективна пам'ять і як приватний спогад взаємодіє з державними ідеологемами.

Регіональний ракурс проблеми, зокрема на теренах Поділля, вичерпно репрезентовано у монографії Сергія Гальчака [4]. Автору вдалося скрупульозно описати систему примусової мобілізації, каторжні умови побуту та приховані форми спротиву «східних робітників». Статистичні викладки та документальні докази, зібрані дослідником, є фундаментальними для

усвідомлення справжніх масштабів трагедії. Питання правового статусу та ролі невідільницької сили в німецькій військовій економіці ґрунтовно проаналізував О. Потильчак [5, с. 92-126].

Особливого значення для нашої роботи набуває гендерний зріз воєнного досвіду, що отримав розвиток у працях К. Кобченко та О. Кісь [6]. Їхні студії жіночого повсякдення в екстремальних умовах дозволяють виокремити специфічні травми та стратегії адаптації, які тривалий час ігнорувалися традиційною «маскулінною» історією війни.

Джерелознавчий аспект дослідження значно збагатили розвідки Чиркової [7], А. Мелякова [8], які зосередилися на аналізі епістолярію та фільтраційних справ як специфічних історичних джерел. Зокрема, еволюція нацистської політики щодо використання ресурсів окупованих територій висвітлена у статтях А. Мелякова. Важливі аспекти актуалізації джерельної бази опрацьовані Н. Маковською [9], а загальні питання репатріації та повернення додому систематизовані у збірниках під редакцією В. Смоля [10]. Цінні спогади та листи також акумульовані у виданні «То була неволя...» [11] «Листи з фашистської каторги» [12], [13]. Спогади окремих оstarбайтерок («Колгоспне дитинство й німецька неволя» [14] також слугують важливим джерелом для побудови розуміння бачення цього явища людьми в ретроспективі.

Попри солідний масив публікацій, певні горизонти залишаються недостатньо освоєними. Зокрема, потребує системного лінгво-історичного вивчення «езопова мова» як інструмент комунікації та психологічного самозахисту в лещатах тотальної цензури. Хоча окремі приклади шифрування часто згадуються в літературі, комплексної праці, присвяченої метафоріці оstarбайтерських листів, досі бракує. Так само маловивченим залишається

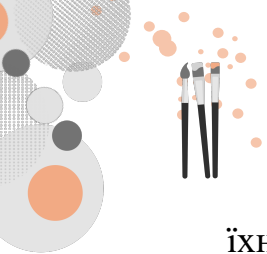

довготривалий вплив соціальної стигматизації («тавро оstarбайтерки») на життєві сценарії жінок у пізньорадянський період. Виявлення цих лакун і визначає головний вектор та актуальність нашої розвідки.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз джерельної бази та історіографії дозволяє констатувати, що попри масштабність опрацьованого матеріалу, існують аспекти, які залишаються в тіні наукового дискурсу або потребують суттєвого уточнення. По-перше, це стосується ретельної верифікації статистичних даних. Досі існують розбіжності в цифрах щодо кількості депортованих та репатрійованих осіб, що пов'язано з недосконалістю радянських методів підрахунку та втратою частини архівних документів під час відступу нацистів. По-друге, гендерний досвід часто розглядається узагальнено, без урахування специфіки перебування жінок у різних трудових секторах (промисловість проти домашнього господарства) крізь призму їхньої епістолярної рефлексії.

По-третє, феномен «езопової мови» в листах оstarбайтерок переважно наводиться як ілюстративний матеріал, проте він не став об'єктом комплексного дослідження як самодостатня система знаків, що дозволяла зберігати інтелектуальну та емоційну автономію в полоні. Також існує потреба в глибшому аналізі соціально-психологічного портрета жінки-бранки, яка намагалася зберегти власну ідентичність в умовах тотальної дегуманізації. Нарешті, маловивченим залишається процес «внутрішньої еміграції» колишніх оstarбайтерок у повоєнні роки – як саме вони конструювали свою ідентичність в умовах суспільного осуду та як це відобразилося в їхніх пізніших спогадах і ставленні до збережених листів.

Метою цієї статті є комплексне дослідження епістолярної спадщини українських жінок-оstarбайтерок як унікального джерела для реконструкції

їхнього повсякденного життя, психологічного стану та стратегій опору нацистській дегуманізації. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання:

1. Розкрити специфіку жіночого досвіду примусової праці, проаналізувавши побутові та гігієнічні умови в таборах і приватних господарствах.
2. Дослідити механізми нацистської цензури та виявити арсенал лінгвістичних засобів («езопову мову»), які використовували дівчата для передачі правдивої інформації на батьківщину.
3. Проаналізувати трагедію материнства в неволі та долю дітей, народжених у трудових таборах.
4. Висвітлити процес репатріації та подальшої соціальної стигматизації жінок у радянському суспільстві як «другого кола пекла».
5. Продемонструвати на основі архівних джерел та опублікованих спогадів [15], [13] трансформацію особистості в умовах екстремального насилля.

Виклад основного матеріалу. Хоча і чоловіки, і жінки опинилися в однакових умовах безправ'я, голоду та виснажливої праці, жіноча доля в неволі мала свої специфічні, часом ще більш жорстокі риси. Окупаційна система діяла як налагоджений механізм, що насамперед намагався розтоптати особистість. Будь-які людські зв'язки розривалися миттєво: щойно ешелони прибували до Райху, на медичних оглядах і «сортувальних» комісіях людей розлучали без жодних сентиментів. Подруги, сусіди, а часто й найближчі родичі опинялися по різні боки огорожі. [4]

Навіть у побуті окупанти намагалися тримати чоловіків і жінок ізольовано. Їх розселяли або в різних таборах, або в спільних бараках, які були суворо розділені на дві частини [16].

Окремим різновидом психологічного та морального знування, яке глибоко вражало і принижувало строгих у вихованні українських дівчат та юнаків, була організація санітарно-гігієнічних процедур. Самі ж німецькі документи фіксують, що в табірних лазнях, душових та санпунктах для жінок обслуговуючим персоналом часто призначали чоловіків, які дозволяли собі відверто глумитись, намілювати дівчат і навіть фотографувати їх оголеними, тоді як у чоловічих лазнях, навпаки, примушували працювати жінок [17].

У сфері праці та соціального статусу також існував певний поділ. Найбільш фізично міцних чоловіків та юнаків відбирали для пекельної роботи в шахтах і на металургійних гігантах, де рівень травматизму був найвищим. [4].

Жінки ж масово працювали на заводах, де їх змушували виходити в нічні зміни та на шкідливі виробництва без жодних поблажок (на відміну від німецьких робітниць, яких захищало тогочасне законодавство) [18, с. 241]. Крім того, саме жінок (віком від 15 до 35 років) масово відбирали для роботи хатньою прислугою в німецьких сім'ях, де їхній побут, хоч і був кращим у плані харчування, супроводжувався повною ізоляцією та цілковитою залежністю від примх господині [19, с. 95]. Нарешті, суто жіночою трагедією стала проблема материнства в неволі: вагітні остарбайтерки не мали жодного права на захист чи декретну відпустку. Вони працювали на важких роботах до останнього дня, а вже через кілька днів після пологів їх змушували повертати до верстатів, тоді як їхніх немовлят відбирали у спеціальні притулки, де малюки були приречені на голодну смерть. [20, с. 342]

Листування остарбайтерів перебувало під жорстким контролем нацистської цензури, яка забороняла скаржитися на умови праці, голод чи відкрито згадувати військово-політичну ситуацію. Бранці мали право писати переважно на спеціальних відкритих поштових картках, де часто обмежувався

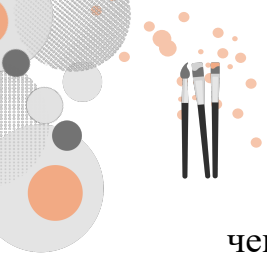
навіть формат тексту. Колишній в'язень Іван Кривицький у своїх спогадах зазначає, що листування дозволялося лише один раз на місяць на спеціальній відкритці з відривною відповіддю [13, с. 148]. Розуміючи, що будь-яке необережне слово може призвести до знищення листа або жорстокого покарання, робітники шукали фізичні шляхи обходу перевірок. Найбільш прямолінійний спосіб описує Луша Янчара, яка відверто інструктує родину ховати справжні паперові листи всередині продуктових передач: вона просить класти послання «або в насіння або в пшоно», адже рідні «самі знають що описувать» на відкритих поштових бланках, які перевіряються [15].

Оскільки прямо писати про виснаження було неможливо, оstarбайтери масово вдавалися до езопової мови та гіркої іронії. Найбільш трагічним прикладом такого шифрування був опис власного фізичного стану. Наприклад, Маруся (Неділько) пише рідним, що вона «так поправилась так изменилась», що рідні сестри її б не впізнали [15]. У реаліях тотального недоїдання слово «поправилась» означало не набір здорової ваги, а сильні набряки тіла, коли люди буквально пухли з голоду до невпізнаваності. Схожий прийом, але з використанням сарказму, застосовували для опису свого жахливого забезпечення одягом. Ніна Сидоренко у листі додому запевняє, що зими в них «німає ніяк» і їй «дуже тепло», хоча одразу ж додає, що ходять вони в самих лише кофтах і дерев'яних колодках [15]. Завдяки такому контрасту цензор бачив позитивні слова про теплу погоду, а родина чудово розуміла, що дівчина насправді мерзне в легкому лахмітті. Фізичні знущання та побиття описували алегорично, скаржачись, що «часто гуляє ціпков Іван по спинній році». [21] Також часто використовувалися зрозумілі лише конкретній родині натяки на ув'язнення родичів, як-от фраза «так мені добре..., як дяді Миколі в Умані». [4]

Езопова мова використовувалася і для передачі політичних або військових послань, відкрите обговорення яких гарантувало б авторам концтабір. Вражаючий приклад глибокої метафори залишив Ваня Андреев. Звертаючись до батька з проханням передати братові настанову, він використовує сільськогосподарський образ: просить, щоб брат беріг і захищав рідну землю, аби «не влізла на нашу землю свиня своїм рилом і не рила в нашому городі» [22]. Під образом свині чітко маскується нацистський загарбник. Водночас дівчата намагалися збирати дані про ситуацію на фронті та долю полонених червоноармійців. Та ж Ніна Сидоренко непомітно просить рідних детально писати, «хто прийшов з плену» і хто пише листи додому з Німеччини, намагаючись таким чином дізнатися бодай якісь реальні новини про рух фронту та долю радянських солдатів [15].

Навіть у перших листах, які приходили в Україну в 1942 році і здавалися на перший погляд спокійними, люди між рядками чи через зашифровані попередження благали рідних рятуватися від робіт в Німеччині. Як згадує Іван Братишко, батьки перших невільників, незважаючи на сувору цензуру, одразу здогадувалися про справжній стан речей зі змісту цих послань. А одна з дівчат (Катя Іщенко) зуміла передати своїм найближчим завуальоване, але дуже промовисте повідомлення: «Стережіться пекла, обминайте чужину прокляту» [13, с. 92]. Таким чином, завдяки винахідливості, іронії, метафорам та прихованим вказівкам, українські остарбайтери змогли прорвати інформаційну блокаду нацистів і донести до своїх родин правду про нестерпні реалії свого життя.

Нацистська пропаганда малювала ідилічні картини життя в Німеччині, обіцяючи гідну працю, високу зарплатню та сите життя. Газети рясніли оголошеннями, що закликали жінок та дівчат їхати до Райху, де на них нібито

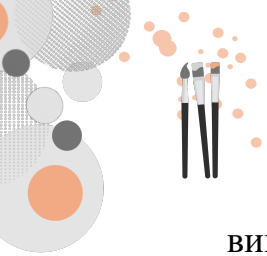
чекали світлі перспективи та можливість побачити світ. Проте реальність, що поставала зі сторінок листів, була діаметрально протилежною. [4]

Побутові умови більшості оstarбайтерок, особливо тих, які працювали у промисловості, були нестерпними і нагадували тюремні, адже їх розміщували у переповнених спеціальних таборах, обнесених колючим дротом. Жінки мешкали у нашвидкуруч збитих дерев'яних бараках без стель, де гуляли протяги, панував холод, а заґратовані вікна не дозволяли провітрювати приміщення від важкого спертого повітря. [23, с. 16]

Через страшенну тісню (інколи понад сто осіб у приміщенні) спати доводилося на дво- або триповерхових голих дощатих нарах, маючи замість постелі лише матраци, набиті соломною чи тирсою, та ділячи ковдри з тими, хто саме працював у іншу зміну. [23, с. 70]

Умови гігієни та санітарії для оstarбайтерів були вкрай неоднорідними: вони коливалися від жахливої антисанітарії під час транспортування до примусової, іноді жорстокої чистоти в німецьких фабричних таборах. Найважчими гігієнічні умови були під час етапування до Німеччини. Людей перевозили у закритих товарних вагонах, де часто не було ні води, ні туалетів. Олександр Ляшенко згадує, що під час тривалих зупинок бранців водили в туалет групами лише по чотири чоловіки під конвоєм [13, с. 62].

Після прибуття на розподільчі пункти всі бранці в обов'язковому порядку проходили жорстку санітарну обробку, лазню та медичну комісію, що часто супроводжувалося приниженням і психологічним тиском. Тетяна Бараніченко (Болбат) згадує, як дівчат змушували роздягатися наголо, мазали невідомими хімікатами і змушували сидіти голими по дві години перед самим купанням [13, с. 34]. Варвара Камишова описує цей процес ще страшніше: їхній одяг дезінфікували настільки їдкими газами, що від запаху дівчата ледь не подушилися і втрачали свідомість [13, с. 53]. Як зазначає Іван Кривицький, до обов'язків якого входило обслуговування табору, для санітарних потреб

використовували величезні герметичні дезінфекційні камери; через них щоразу пропускали весь одяг і постіль в'язнів, щоб термічною обробкою «вбити все живе» [13, с. 133].

На великих фабриках гігієнічні умови були відносно суворо регламентованими. Євдокія Мачук (Симоненко) та Олена Суряднова (Левада) згадують, що на їхніх заводах працювали спеціальні лазні, куди робітників регулярно водили купатися, а також їм щомісяця видавали безкоштовно пачку прального порошку [13, с. 83-84, 114]. Проте такі умови були далеко не скрізь. Наприклад, Марія Забудська, яка жила в обладнаних із цехів кімнатах, скаржилася, що дівчатам ніде було ні одяг випрати, ні висушити [13, с. 39].

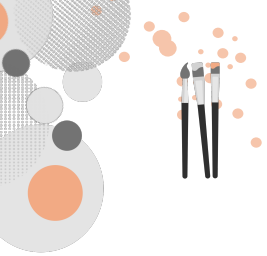
Попри регулярні заходи, боротьба з комахами була постійною проблемою. У деяких таборах панувала показова німецька чистота: Олександр Ляшенко згадує, що за найменший безлад суворо карали, а одяг раз на місяць обов'язково прожарювали. Завдяки цьому вошей у них не було, але від клопів врятуватися не могли навіть завдяки регулярним дезінфекціям бараків [13, с. 63-64]. А от для тих бранців, хто працював у сільському господарстві чи жив у тимчасових непристосованих сараях, ситуація була катастрофічною. Зоя Кудіна залишає дуже промовисте свідчення: у їхніх дерев'яних бараках було стільки клопів, що змучені після каторжної роботи люди вночі не могли спати і мушили просто виходити на вулицю [22].

Умови життя та праці оstarбайтерів у приватних німецьких господарствах (у бауерів) кардинально відрізнялися від фабричних і повністю залежали від людяності конкретних хазяїв. Для багатьох бранців таке життя перетворювалося на справжнє рабство із жахливим ставленням та тотальним недоїданням. Наприклад, Любов Литвин згадує, що жила у свого хазяїна в кімнатці на горищі, не отримувала жодної зарплатні, а працювала лише за те, що їй давали доношувати старе хазяйське барахло [22]. Годували дівчину

настільки погано, що вона виживала лише завдяки тому, що потайки крала молоко під час доїння корів або хопила шматки їжі під час допомоги на кухні [22].

Робочий графік у приватних садибах часто був нестерпним і тривав з раннього ранку до глибокої ночі. Дівчина М. Буріма пише рідним, що працює у бауера за мізерну плату (12,50 марок) і просить писати їй відповіді на хазяйство [15]. Ніна Буц (Золотар) описує своє перебування у хазяїна Пауля як суцільну каторгу: вона мусила прибирати кімнати, натирати паркет і прати білизну з п'ятої ранку до опівночі [13, с. 68-69]. Через те, що її ніколи не відпускали на відпочинок, а сили були вичерпані, дівчина зрештою наважилася на втечу [13, с. 69]. Не менш важким був і психологічний тиск. Тетяна Стеценко змушена була виконувати важку роботу, при цьому старі члени німецької родини (бабка і дід) постійно її ображали, грубіянили та відверто докоряли її становищем рабині [22]. Про схоже ставлення згадує і Ніна Омельченко (Комар): хоча сама господиня була непоганою, її батько виявився дуже жорстоким і ставився до дівчини вкрай погано [13, с. 43].

Проте зустрічалися й більш нейтральні або навіть відносно сприятливі випадки, хоча й вони мали свою гірку ціну. Іван Онишко потрапив на роботу до заможного бауера Йозефа Фінкена, який мав багато землі та корів. Хоча Іван працював з сьомої ранку до сьомої вечора, його дуже добре годували: раціон складався з чотирьох прийомів їжі, що включали хліб з маслом, сиром, повидлом, овочеві супи з м'ясом та картоплею, а за роботу йому платили марками [13, с. 44-45]. Однак ця «турбота» була продиктована виключно потребою в робочій силі, адже щойно закінчилися осінні польові роботи, хазяїн без жодної причини побив хлопця і просто вигнав його на вулицю [13, с. 46].

Рідкісним прикладом справжньої людяності є спогади Євдокії Богомол (Сингур), яка на вихідних допомагала по господарству родині німецького інженера. Незважаючи на соціальну прірву (німці їли за столом разом зі своїм собакою, а Євдокія мусила їсти на кухні), господарі ставилися до неї з турботою у найстрашніші моменти [13, с. 51]. Під час масованих бомбардувань інженер завжди забирав дівчину з собою у глибоке бомбосховище, не кидаючи її напризволяще [13, с. 51]. Більше того, хазяїн підбадьорював її словами про те, що вона скоро повернеться додому, а його дружина одного разу зіграла Євдокії води для купання і дозволила цілий день просто відпочивати в будинку без жодної роботи [13, с. 51].

Окрім фізичних страждань, остарбайтерки зазнавали постійного морального приниження. Нацистська ідеологія відносила слов'ян до «нижчої раси», і це ставлення культивувалося на кожному кроці. Обов'язковим атрибутом одягу став знак «OST» – клаптик тканини з літерами, що мав сигналізувати про неповноцінність носія [24, с. 717]. Цей знак перетворював людей на мішені для образ та знущань.

Відсутність належного одягу та взуття була одним із найгостріших побутових випробувань для остарбайтерів, які часто прибували до Німеччини лише в тому, у чому їх схопили під час облав. З часом їхні власні речі зношувалися до дірок через важку фізичну працю, а німецьке забезпечення було вкрай мізерним або взагалі не придатним для нормального життя. Особливо критичною була ситуація із взуттям, оскільки робітникам найчастіше видавали дерев'яні колодки або туфлі на товстій дерев'яній підшві. Валя Федотова у своєму листі бідкається, що їм видали дві пари таких туфель, але дерево швидко розкололося, ремонту вони не підлягали, через що дівчина залишилася абсолютно босою і просто не знала, в чому їй ходити [15]. Про подібні незручні дерев'яні колодки з гіркою іронією пише й Ніна

Сидоренко, зазначаючи, що вони змушені ходити взимку в самих лише кофтах і дерев'яних колодках, від чого їм «дуже тепло» [15]. Дівчина на ім'я Луша відверто зізнається родині, що ходить «боса і роздіта», рятуючись лише тим мізерним одягом, який їй дозволили взяти з дому [15]. Про те, що можливість просто взутися була великим досягненням, свідчить і лист від Олі, яка заспокоює батьків тим, що принаймні на роботу вона ходить «ни боса» [15]. Надя Білан благає матір про допомогу, констатує свій відчай: вона боса і не знає, що робити, адже щоб вийти погуляти в неділю, їй доводиться випрошувати чуже взуття [15].

Через каторжну роботу на фабриках і заводах навіть той одяг, що був, швидко перетворювався на лахміття. Надя Білан скаржиться матері, що її одяг увесь порвався, цілими залишилися тільки спідниця та одна кофта [15]. Навіть якщо оstarбайтерам вдавалося дивом заощадити якісь копійки (марки) і купити собі бодай якісь речі, умови проживання в переповнених гуртожитках не гарантували їхнього збереження, адже там часто процвітали крадіжки. Ніна Сидоренко ділиться своєю бідною: туфлі, які вона з великим трудом змогла собі купити, просто вкрали з тумбочки, і тепер усе її майно складається з порваної рожевої кофти та двох зношених спідниць [15]. В іншому листі вона ж пише, що змушена була купити собі «паганеньке» пальто за 85 марок, оскільки її старий одяг став настільки ветхим, що вже просто ледь тримався купи [15].

В умовах тотального голоду та недоїдання питання одягу часто свідомо відходило для в'язнів на другий план, і бранці просили рідних не витратити дорогоцінні можливості поштових посилок на речі. Іван Семенович прямо просить родину не висилати йому одягу (хіба що шапку і рукавиці для роботи), а натомість благає надсилати виключно продукти харчування, які були єдиним шансом вижити [15]. Водночас дівчата, які жили надією на визволення, дуже хвилювалися за своє довоєнне майно, залишене в Україні. Наприклад, сестра

Луші переказує слова Марусі, яка наполегливо просить прослідкувати, щоб її хустку та туфлі ніхто вдома не носив, сподіваючись, що Бог дасть їй повернутися живою і вона зможе вдягнути їх сама [15].

Зустрічаються в архівних листах і поодинокі повідомлення про краще забезпечення, хоча вони часто були лише спробою заспокоїти згорьованих рідних або способом обійти жорстку німецьку цензуру, яка не пропускала скарг. Та ж Валя Федотова в іншому листі хвалиться, що купила собі два вовняних плаття, осінній жакет, теплу спідницю та дві пари туфель, зазначаючи, що їй є у що взутися і вдягнутися, та навіть шкодує, що брала речі з дому [15]. В іншому повідомленні вона розповідає родині, що їм на роботі видали вовняне плаття, туфлі та панчохи [15]. Сестри Ольга та Антоніна Давиденки також запевняють батьків, що зима в них у Німеччині дуже тепла, як літо, тому теплого зимового одягу їм багато не потрібно [15]. Проте для абсолютної більшості примусових робітників проблема холодного лахміття, збитих до крові ніг та дерев'яних колодок залишалася однією з найважчих і найболючіших щоденних реалій у їхньому табірному житті.

Особливого трагізму сповнені історії жінок, які стали матерями в неволі або були вивезені разом з малими дітьми. Нацистська система не передбачала жодного піклування про материнство для «східних робітниць». Вагітні жінки працювали до останнього дня, а після пологів їх змушували майже одразу повертатися до верстатів.

Ще більш трагічною стороною нацистської неволі стала доля підлітків та дітей. Нацистська машина нещадно перемелювала дитячі долі ще на етапі депортації, коли малечу разом із дорослими силоміць заштовхували у товарні «телятники». Марія Ключник (Бойко) крізь роки згадує той морок: чоловіки, жінки та діти їхали впереміш у зачинених вагонах, де аж до самої Варшави бранці не бачили ні крихти хліба, ні ковтка води [13]. Та за межею людського

розуміння залишається трагедія Тетяни Стадніченко, яку на останніх місяцях вагітності вивезли на каторгу разом із матір'ю та двома малими синами; свого третього синочка, Віктора, вона привела у цей світ прямо на соломі в обшарпаному хліві, де замість вікон і дверей гуляв вітер, а вже наступного світанку жінку з немовлям на руках погнали етапом далі. Коли сім'я нарешті опинилася в таборі, пекло тривало: дорослі знемагали на лісопозавалах та розчищенні завалів, а дітлахи лишалися в холодних бараках – покинуті всіма, голодні та беззахисні перед крижаною пустою неволі. [13]. Проте навіть у цьому безпросвітному мороці знаходилося місце для неймовірної солідарності: Лідія Луценко (Лисенок) розповідала щемливу історію про дівчину, яка народила хлопчика в бараку, і тоді всі невольниці взялися їй допомагати, доглядаючи маля по черзі та відриваючи від свого куцого пайка останню скоринку хліба, аби тільки дитина вижила. Завдяки цій тихій самопожертві хлопчик зміг вистояти і після визволення півторарічним малюком повернутися додому в Україну. [13]. Водночас зовсім інакше складалося життя німецьких дітей, яких «остарбайтери» мали доглядати, або які змалечку вбирали отруту нацистської пропаганди та зневаги до «нижчих» народів. Тетяна Стеценко згадує, як у господарстві бауера на її плечі лягла не лише виснажлива чоловіча праця – рубання дров та догляд за худобою – а й обов'язок нянчити хазяйських дітей, які часто, як і решта місцевої дітвори, демонстрували відверту ворожість до підневільних робітників [15]. Варвара Камишова пам'ятає, як німецькі хлопчачи навмисно розсували очерет, аби лише покепкувати зі змучених дівчат, а Євдокія Богомол (Сингур) досі чує в голові образливі вигуки маленьких німців «Русиш роте ерде», що в їхньому розумінні таврувало полонених як «руських червоних свиней» [13].

Листи ставали своєрідною психотерапією, можливістю виговоритися, відчувати зв'язок з тим світом, де тебе люблять і чекають. Вони просили не забувати їх, писати частіше, бо кожна звістка з дому давала сили жити далі.

Водночас, у цих листах часто звучали застереження для рідних: за будь-яку ціну уникати вивезення до Німеччини, ховатися, тікати, аби не потрапити у це рабство. [4]

Довгоочікуване повернення до рідних домівок перетворилося для багатьох на чергове коло пекла –принизливу процедуру «фільтрації». Радянська машина зустрічала своїх громадян не обіймами, а холодним прищуром спецслужб: у кожному, хто вижив на Заході, влада вбачала потенційного ворога, зрадника чи затаєного шпигуна [8]. Жінки, які щойно вирвалися з нацистської неволі, змушені були знову проходити крізь виснажливі багатогодинні допити, заповнюючи стоси паперів і щоразу доводячи свою «чистоту» перед державою [22].

Ці перевірки залишили на душах колишніх невільниць глибокі рани, фактично виштовхнувши їх на узбіччя життя у власному ж суспільстві. Під час «фільтрації», яку проводили офіцери СМЕРШу та НКВС, у жінок методично відбирали все особисте: листи, дорогі серцю фотографії та трудові книжки. Замість справжніх документів їм видавали тимчасові папірці з цинічною приміткою, що цей «документ» не дає права на проживання. Це перетворювало людину на безправну тінь, змушуючи її знову й знову принижуватися перед чиновниками за місцем приїзду [22].

Для багатьох шлях до рідного порога виявився закритим назавжди. Існувала офіційна заборона на повернення до великих міст, зокрема до Києва. Через це жінки були змушені роками жити на «пташиних правах» –без прописки, без засобів до існування, постійно переховуючись або шукаючи прихистку в далеких регіонах. Замість мирного життя та відпочинку, молодих дівчат часто одразу після перевірок кидали на виснажливі чорні роботи: їх змушували розбирати завали на німецьких заводах для відправки обладнання в СРСР або ж мобілізували до трудових батальйонів на найважчі будови країни.

Проте найважчим тягарем стало суспільне тавро. Офіційна політика держави зробила вчорашніх бранок об'єктом для зневаги, начепивши на них ярлики «зрадниць Батьківщини» або образливі прізвиська на кшталт «німецьких підстилок» [1]. Ця жорстока стигматизація супроводжувалася вічним наглядом спецслужб. Жінки стикалися з глухими стінами, намагаючись вступити до університетів чи знайти професійну роботу. Усе це змушувало їх десятиліттями ховати своє минуле, жити з постійним відчуттям страху та замовчувати свою трагедію навіть у колі найближчих людей [3].

Удома на них часто чекало нерозуміння та тавро «німецьких підстилок». Замість співчуття та допомоги, вони стикалися з відчуженням та дискримінацією при влаштуванні на роботу чи навчання [8]. Багато хто з них волів мовчати про своє минуле, спалюючи листи та фотографії, аби не нашкодити собі та своїм дітям.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Сьогодні, коли відходять останні свідки тих подій, листи оstarбайтерок набувають особливої ваги. Це не просто історичні документи – це живі голоси, що пробилися крізь час. Вони руйнують сухі статистичні дані, наповнюючи історію емоціями, болем та надією конкретних людей.

Ці пожовклі аркуші – не просто історичні артефакти. Вони є живим і неспростовним виразом нацистському варварству. У кожному рядку, написаному часто тремтячою рукою, закарбована правда про те, як працювала безжальна машина визиску: від виснажливого побуту до глибокого розпачу людей, позбавлених волі.

Комплексне осмислення епістолярного спадку українських жінок, що пройшли через нацистську неволю, дозволяє стверджувати, що ці едокументи є не лише документальними свідченнями злочинів проти людства, а й унікальними пам'ятками тривалої внутрішньої боротьби. Тексти, яким пощастило оминати лещата цензури, наочно ілюструють механіку системного

знеособлення, де жінку намагалися звести до рівня безмовного виробничого ресурсу, проте водночас вони фіксують і надзвичайну здатність особистості до «тихого опору». Жіночий шлях у примусовій праці мав виразну гендерну специфіку, що проступала крізь архітектурну ізоляцію барачного побуту, принизливі гігієнічні ритуали та повну відсутність гарантій материнства. Трагедія дітей, народжених у неволі, стала однією з найбільш болючих сторін війни, фактично перетворивши трудові табори на зони прихованого нищення майбутніх поколінь. Навіть у таких нестерпних обставинах листування залишалося для дівчат ключовим способом збереження власного «Я», а майстерне використання «езопової мови» та витончених шифрів свідчить про їхню високу суб'єктність: навіть перебуваючи в рабському статусі, вони знаходили методи комунікації з родиною, доносячи правду про голод та знущання. Проте повернення на батьківщину не принесло очікуваного спокою, ставши початком нового етапу випробувань. Радянська фільтраційна система та штучно виплекана суспільна стигматизація на десятиліття витіснили репатріанток на периферію соціуму, прирікаючи їх на вимушене мовчання та болісну самоцензуру. Сьогоднішні дослідження впевнено спростовують застарілі ідеологічні звинувачення у «зраді», беззаперечно доводячи тотально примусовий та виснажливий характер їхнього гарування. Подальший розвиток цієї теми потребує активного залучення регіональних архівів та створення єдиного цифрового реєстру листів, що відкриє шлях до масштабного лінгвістичного та соціологічного аналізу настроїв бранців. Повернення цих голосів у науковий та суспільний простір є фундаментальним кроком до остаточного подолання тоталітарної спадщини, де кожна пожовкла сторінка листування постає як застереження про неприпустимість нехтування людською гідністю.

Список використаних джерел

1. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ : Інститут історії України НАНУ, 2009. 284 с.
2. Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / авт.-упоряд. Г. Г. Грінченко. Харків : Райдер, 2004. 236 с.
3. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів / ред. кол. Г. Г. Грінченко та ін. Харків : Право, 2009. 208 с.
4. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця : Книга-Вега, 2003. 344 с.
5. Потильчак О. В. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття*. Київ : Наукова думка, 2011
6. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ : Арт книга, 2015. 336 с.
7. Чиркова М. Листи оstarбайтерів як приклад документів особового походження. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць*. Київ, 2001. Вип. 4.
8. Меляков А. Про перспективи розширення джерельної бази досліджень історії українців-оstarбайтерів. *Україна Модерна*. URL: <https://surl.li/ezemdf> (дата звернення: 19.04.2026).
9. Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України ; упоряд. Н. Маковська. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 870 с. (Більше не таємно ; т. 1).
10. Українські оstarбайтери: доля і пам'ять / ред. В. Смолій. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. 214 с.

11. «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2006. 542 с.
12. Листи з фашистської каторги: збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / за ред. Ф. Шевченка. Київ, 1947. 158 с.
13. Спогади остарбайтерів Куйбишевського району Запорізької області / передм. С. Шевчук. Запоріжжя, 2009. 148 с.
14. Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя. Торонто : [б. в.], 1989. 360 с.
15. Держархів Запорізької області (ДАЗО). Ф. Р-1673. Оп. 1. Спр. Запорізький район, «Листи».
16. Скрипниченко Ю. Українські остарбайтери в роки Другої світової війни очима Марії Сосновської. ВДПУ. Вінниця, 2023.
17. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів / упоряд. І. Л. Бутич та ін. Київ : Політвидав України, 1963. 488 с.
18. Herbert U. Fremdarbeiter. Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Berlin ; Bonn : Verlag J. H. W. Dietz Nachf, 1986. 241 s.
19. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе и их репатриация. Москва : РОССПЭН, 1996.
20. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993.
21. Пастушенко Т. В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць*. Київ, 1999. Вип. 1: Архів і особа.
22. Держархів Запорізької області (ДАЗО). Ф. Р-1335. Оп. 10.

23. Україна сниться...: неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр. / передм. О. Алтухова, М. Слободян. Хмельницький, 1995.

24. Нюрнбергский процесс : сборник материалов : в 7 т. Москва : Юрид. лит, 1966. Т. 3.